

С. В. Кульчицький

Періодизація історії України

ПЕРІОДИЗАЦІЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ Уперше зміст історичного процесу в Україні як самобутнього, хоч і пов'язаного з литовською, польською, турецькою, російською і австрійською історією, науково обґрунтував [М. Грушевський](#) у статті «Звичайна схема руської історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства», надрукованій у Санкт-Петербурзі в травні 1904. Самій періодизації вчений не надавав особливого значення, іноді розподіляючи матеріал між томами «Історії України-Руси» без прив'язки до ключових дат вітчизняної історії. Наприклад, 4-й том він завершив ключовою подією — Люблінською унією 1569, але 8-й почав із розгляду подій після Куруківської угоди 1625, а закінчив подіями 1650. Отже, така ключова дата, як початок Визвольної війни українського народу (1648), загубилася у середині тому. Оскільки багатотомна «Історія України-Руси» була доведена тільки до 1658, вивчати періодизацію історичного процесу за М. Грушевським доцільніше на підставі «Нарисів історії українського народу» (вперше опубліковані 1904 російською мовою). М. Грушевський виокремлював у минулому України додержавний період, три етапи в історії Київської держави — процес творення (9—10 ст.), поступовий розклад (11—12 ст.), а також етап удільної роздробленості з окремим розглядом історії Галицько-Волинської держави (13—14 ст.). Потім він зупинявся на переході українських земель під владу Великого князівства Литовського і Польщі (14—15 ст.) та на «збиранні» українських земель Королівством Польським (15—16 ст.). Окремо М. Грушевський дослідив питання про походження й розвиток козацтва (до 1648), далі у двох розділах розглянув Визвольну війну під проводом Б. Хмельницького і події в Україні після смерті гетьмана, аж до Бахчисарайського перемир'я, укладеного 1680 між Російською державою, Османською імперією і Кримським ханатом. Наступні розділи присвячені періоду 1681—1708 й діяльності останніх гетьманів аж до ліквідації 1764 інституту гетьманства. Далі проаналізовано віковий процес українського відродження у Російській і Австрійській імперіях (до 1860-х рр.), а також останні десятиліття української історії (від 1870-х рр.). Таким чином, схема М. Грушевського була поділена на структурні частини, відділені одна від одної найбільш доленосними подіями у житті українського народу.

Наступна спроба періодизувати український історичний процес була здійснена взимку 1936—37 у новоутвореному Інституті історії України АН УРСР (Київ). Невеликий колектив

інституту одразу приступив до підготовки та публікації «Нарисів з історії України», побудованих за хронологічним принципом. Були визначені 17 випусків, перший з яких опубліковано вже 1937: «Київська Русь і феодальні князівства XII—XIII ст.» ([К. Гуслистий](#), [Ф. Ястребов](#)). План випуску «Нарисів...» відкореговано 1938 згідно зі структурою сталінської «Истории ВКП(б)». До німецько-радянської війни встигли побачити світ тільки перші випуски, не пов'язані за періодизацією з нормативним коротким курсом «Истории ВКП(б)», зокрема 1939 з'явився вип. 2-й «Україна під литовським пануванням і захоплення її Польщею (з XIV ст. по 1569 р.)» К. Гуслистого, вип. 4-й «Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648—1654)» [М. Петровського](#) і вип. 8-й «Україна в першій половині XIX ст.» [Ф. Ястребова](#). 1941 К. Гуслистий надрукував вип. 3-й «Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в другій половині XVI і в першій половині XVII ст.». Тоді ж з'явився сигнальний примірник вип. 6-го «Україна в кінці XVII — першій чверті XVIII ст.» [О. Оглоблина](#). Під час війни 1944 [Ф. Лось](#) надрукував вип. 11-й «Україна в роки столицінської реакції». 1951 поза рамками вже призабутого видавничого проєкту «Нарисів...» вийшла у світ книга [М. Супруненка](#) «Україна в період іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни (1918—1920)». За опублікованими випусками можна встановити хронологію неопублікованих: вип. 5-й — з 1655 до кінця 17 ст., вип. 7-й — з 2-ї чверті до кінця 18 ст., вип. 9-й — 2-а пол. 19 ст., вип. 10-й — 1900—07. Вплив періодизації М. Грушевського відчутний тільки у випусках «Нарисів...», присвячених давній історії України, вип. 6—9 вже будували за датами правління російських царів, а періодизацію 20 т. цілком визначала «История ВКП(б)».

Важливою характеристикою періодизації є поділ епохи, що вивчається, на різні за тривалістю етапи. При аналізі подій за тривалий час можна загострити або відвернути увагу від фактів, що видаються важливими чи другорядними. Зазвичай, у загальних курсах історії рівень узагальнення матеріалу зменшується у міру наближення до сучасності. Це пояснюється не стільки відсутністю масових джерел у віддалених епохах, скільки більшою зацікавленістю суспільства і/або держави в осмисленні недавнього минулого. В історичній схемі М. Грушевського, що охоплювала понад тисячу років української історії, перші 8 віків поділено на 4 етапи, доленосне 17 ст. (включно із повстанням І. Мазепи проти царя Петра I 1708) — теж на 4, а 18—19 ст. — на 3 етапи. Періодизація «Нарисів...» була принципово іншою. Перші 8 віків охоплювали 2 вип., окремий вип. присвячено 2-й пол. 16 — 1-й пол. 17 ст., 2 вип. — 2-й пол. 17 ст., по два — 18 і 19 ст. і 8 вип. (якщо користуватися первинним планом незавершених «Нарисів...») припадало на 1-у пол. 20 ст. Ця грандіозна праця мала закріпити у національній пам'яті прихід до влади партії більшовиків та її соціально-економічні перетворення.

Під час перебування при владі в УРСР 1947 [Л. Каганович](#) звернув особливу увагу на ідеологічні проблеми. 29 серпня 1947 ЦК КП(б)У з його ініціативи прийняв постанову «Про

політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР». У ній «Нариси...» та ін. праці, підготовлені співробітниками інституту, кваліфіковано як антимарксистські, оскільки вони не спиралися на фундамент формаційної теорії. Перед інститутом поставлено завдання підготувати короткий курс «Історії України», московським історикам доручено надати йому допомогу в розробленні концепції нормативного курсу (разом із періодизацією) на базі «ленінсько-сталінського вчення про соціально-економічні формації». Підготовка такого курсу розтягнулася у часі. 1-й т. «Історії Української РСР» був надрукований тільки 1953. У 1955 цей том вийшов друком повторно у зв'язку з необхідністю внести виправлення у текст, пов'язані зі змінами у політичній ситуації після смерті *Й. Сталіна*. Однак ці виправлення не торкнулися періодизації. Рукопис 2-го тому так само багаторазово переробляли, його обсяг постійно збільшувався. Останню ґрунтовну переробку здійснено після 20-го з'їзду КПРС, внаслідок чого том був опублікований двічі — 1956 і 1957. Двотомник загальним обсягом у 1685 сторінок став взірцевим. В УРСР на ньому базувалися вся агітмасова робота, підготовка підручників для школи, творчість майстрів культури, пов'язана з історичною тематикою, тощо. Перший том «Історії Української РСР» видань 1953 і 1956 (за редакцією [О. Касименка](#)) завершувався Лютневою революцією 1917, другий — починався з Жовтневої революції 1917, яку історики більшовицької партії штучно вилучили із всеросійського революційного процесу і об'єднали в єдине ціле з комуністичною революцією, розпочатою у Радянській Росії 1918, а у Радянській Україні — 1919. Внаслідок цього виклад загальносоюзної і української історії поділено на два макроперіоди — «дожовтневий» і радянський — з кількісним співвідношенням текстів 1:1. У 1-му т. «Історії Української РСР» налічувалося 15 хронологічних періодів-розділів. Перша третина розділів охоплювала історичний час від первіснообщинного ладу до козацько-селянської війни під проводом Б. Хмельницького, заключна третина — події 2-ї пол. 19 — поч. 20 ст. Назви цієї третини розділів копіювали назви структурних частин короткого курсу «Истории ВКП(б)», третина розділів виділена на історичний час від середини 17 ст. до 1-ї пол. 19 ст. Назви розділів 1-го тому були витримані у дусі формаційної теорії, головна теза — посилення від століття до століття феодально-кріпосницького гноблення народних мас. Тема боротьби проти національного гноблення закінчувалася на визвольній війні проти польського панування. Радянська доба в 2-му т. «Історії Української РСР» поділена на 9 розділів, назви яких збігалися з директивною історико-партійною періодизацією, зокрема події 1917, окрім Лютневої революції, розглядали у 1-му розділі під назвою «Підготовка і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції. Встановлення Радянської влади на Україні». Розпад Російської імперії після повалення самодержавства і революційні процеси у її національних регіонах радянська історіографія ігнорувала, тому діяльність УЦР зображена в томі максимально стисло і в карикатурному вигляді. Розділ 2-й мав назву «Українська РСР в період іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни 1918—1920». Відповідно до вимог історико-партійної періодизації вся діяльність Української Держави гетьмана *П. Скоропадського* зведена до кількох абзаців у тексті, присвяченому боротьбі

робітників і селян під керівництвом більшовиків (всі інші політичні сили проігноровано) проти австро-німецьких окупантів. Так само проігноровано історію УНР доби Директорії та історію ЗУНР, події 1919—20 описано виключно як боротьбу білогвардійців і червоноармійців на території України. Хоча короткий курс «Истории ВКП(б)» був вилучений з обігу одразу після смерті Й. Сталіна, продиктована ним періодизація залишалася чинною аж до кінця існування радянського ладу. Єдиний виняток — зміни у назві поточного історичного періоду, пов'язані з кризою комуністичної перспективи. На відміну від ін. мислителів свого часу К. Маркс (див. [Марксизм](#)) розглядав соціалізм як першу фазу комунізму (комунізм виробництва) і у зв'язку з цим допускав наявність певної відстані у часі між соціалізмом і повним комунізмом (комунізм споживання). Тому після провалу першого комуністичного штурму [В. Ленін](#) заявив, що найближчою метою партії є будівництво соціалізму. Комунізм як суспільство, в якому кожна людина споживатиме матеріальні блага за потребами, відсувався на певну, але не надто віддалену відстань. 18-й з'їзд ВКП(б) 1939 оголосив, що соціалізм у СРСР вже побудований, і взяв курс на поступовий перехід до комунізму. Роки 1938—41 почали характеризувати як «період боротьби за завершення соціалістичного будівництва і поступовий перехід до комунізму». У перевиданому російською мовою 1969 двотомнику «Історія Української РСР» (редактор — [К. Дубина](#)) назва розділу, в якому розглядали період 1938—41, звучала вже по-іншому: «УРСР в період зміцнення і дальшого розвитку соціалістичного суспільства». Останній розділ цього тому сформульовано коротко і рішуче: «На шляху до комунізму». Прийнята у жовтні 1961 22-м з'їздом КПРС партійна програма прогнозувала встановлення комунізму 1980, тому для інших формулювань не залишалося місця. У 8-томній (у 10-ти книгах) «Історії Української РСР» (редактор — [Ю. Кондуфор](#)), що видана 1977—79 під грифом Інституту історії АН УРСР, вже врахована рятівна концепція «розвинутого соціалізму». Кремлівські ідеологи зрозуміли, що надійшов час якомога далі відсунути зобов'язання державної партії розподіляти блага за потребами, а тому поставили між соціалізмом і повним комунізмом ще один етап невизначеної тривалості — розвинутий соціалізм. Друга книга останнього тому мала назву «Українська РСР в період розвинутого соціалізму і будівництва комунізму (кінець 50-х — 70-і рр.)». Нарешті, під час перевидання цієї багатотомної праці російською мовою (1981—85) термін «комунізм» відійшов у далеку перспективу — її 10-й т. мав назву «УРСР в умовах розвинутого соціалізму (60-ті — поч. 80-х рр.)».

1991 у перекладі українською мовою надруковано книгу канадського професора *О. Субтельного* «Україна: Історія». Минуле України автор поділяв на 6 великих періодів: найдавніші часи, Київська Русь, польсько-литовська доба, козацька ера, під імперською владою, Україна у 20 ст. Завдяки відданості автора маловідомій тоді українському соціуму школі М. Грушевського і відсутності фразеології у дусі формаційної теорії, що доводила невідворотність комунізму, ця книга здобула значну популярність і витримала ще три видання, одне з яких — російською мовою. Однак з'ясувалося, що канадський історик не

зміг врахувати у своїй книзі всіх «білих плям», які вже виявили українські історики після того, як полегшився доступ до архівів. Через це його книгу почали витискувати з повсякденного вжитку видання, створені під грифом Інституту історії України. Йдеться передусім про 2-томник «Історія України: нове бачення» (т. 1—2, 1995—96; за редакцією В. Смолія), що містив багато новацій. По-перше, замість Російської революції, що у радянській історіографії була штучно поділена на Лютневу і Жовтневу, в центрі подій 1917 опинилася Українська революція. Поряд із радянською формою державності, котра в грудні 1917 була тільки проголошена, проаналізовано й ін. форми національної державності: УНР доби УЦР, Українська Держава гетьмана П. Скоропадського, УНР доби Директорії, ЗУНР. По-друге, замість відбудовного періоду 1921—25 у 2-томнику виокремлено період [нової економічної політики](#) 1921—28 як тимчасового перепочинку між двома комуністичними штурмами — ленінським і сталінським. Історія Радянської України досліджена у рамках комуністичного штурму, замаскованого В. Леніним 1921 під політику [«воєнного комунізму»](#), нібито нав'язану радянській владі внутрішньою контрреволюцією та інтервентами. У цьому світлі концепція НЕПу набувала зовсім ін. рис, ніж та, що панувала у радянській історіографії. В історії комуністичного будівництва період 1921—28 заслуговував на аналіз історичних процесів у його власних хронологічних рамках. Відбудовний процес, який ще не закінчився після затвердження 14-м з'їздом ВКП(б) в грудні 1925 генеральної лінії на індустріалізацію, ставав лише однією з рис НЕПу. По-третє, чотири етапи історико-партійної періодизації (від 1929 до 1940) об'єднано у цілісний історичний період сталінської «революції зверху» (1929—38). У 2-томнику цей період фігурував під назвою «Великий перелом» — так називалася стаття Й. Сталіна у г. «Правда», що стала сигналом для здійснення примусової суцільної колективізації сільського господарства. По-четверте, у 2-томнику фігурувала [Друга світова війна](#), а не тільки Велика Вітчизняна війна СРСР із нацистською Німеччиною та її союзниками, бо Західна Україна з її багатомільйонним населенням потрапила у вир світової війни з першого дня — у вересні 1939. Запропонована авторським колективом 2-томника періодизація використана і в однотомнику «Історія України: нове бачення». Ця книга створена здебільшого тим же авторським колективом під керівництвом того ж відповідального редактора. Вона мала офіційний статус навчального посібника, її видавали тричі — 1997, 2000, 2002. На підставі цієї ж періодизації побудоване і 1998—2000 видане 15-томне зібрання авторських монографій «Україна крізь віки» (відзначене Державною премією України у галузі науки і техніки за 2001). Істотне оновлення періодизації історичного процесу, запроваджене у колективних працях під грифом Інституту історії України, супроводжувалося радикальною зміною співвідношення між «дожовтневим» і радянським макроперіодами. Це особливо чітко простежується на прикладі 14-томного зібрання авторських монографій «Україна крізь віки» (15-й том вийшов за межі хронологічного ряду). Тематика томів визначалася на підставі існуючих у світі вимог: аналізувати не тільки минуле власного народу, але й історію ін. народів на його території. Якщо М. Грушевський починав свою «Історію України-

Руси» з теми розселення слов'ян на території, яку займав український етнос, то зібрання монографій «Україна крізь віки» відкривало перед читачами більш давні темпоральні горизонти. К. Бунятян, [В. Мурзін](#), *О. Симоненко* стали авторами першої монографії — «На світанку історії», в якій йшлося про населення на сучасній території України від палеоліту до пізніх скіфів. [С. Крижицький](#), [В. Зубар](#) і *Г. Русяєва* підготували наступну книгу — «Античні держави Північного Причорномор'я». Історії Радянської України у цьому зібранні присвячені повністю 3 книги з 14-ти наявних. 2011 під грифом Інституту історії України побачив світ 2-томник «Економічна історія України». У цьому історико-економічному дослідженні структурно виділено всі історичні періоди (за вже усталеною в попередніх працях інституту періодизацією), всі українські землі з особливою долею та більшість протодержавних і державних утворень, що існували на сучасній території України. На жаль, стан історичної науки ще не дає можливості розповісти читачам про економіку й побут деяких народів і створених ними держав, що у минулому існували на нашій землі. Відповідальний редактор В. Смолій і колектив із 34-х авторів (з них 27 — співробітники інституту) побудували частини 2-томника за прийнятою у Європі шестичленною періодизацією: прадавня, давня та середньовічна історія, ранній новий час, модерна доба і новітня епоха. Новітня епоха і всі попередні епохи, разом узяті, мають приблизно однаковий обсяг, що пояснюється підвищеною увагою суспільства до історії 20 — поч. 21 ст.

Рекомендована література

1. Лисяк-Рудницький І. Проблеми термінології та періодизації в українській історії // Історичні есе. Т. 1. К., 1994;
2. У лещатах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії НАН України (1936—1956 рр.): 36. док. і мат. Ч. 1—2. К., 1996;
3. Потульницький В. Схеми періодизації історії України в українській історіографії 19—20 ст.: проблеми теорії та методології // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Ч. 2. К., 2000;
4. Інститут історії України Національної академії наук України: 1936—2006. К., 2006;
5. Інститут історії України НАН України: Друге двадцятиріччя (1957—1977): Док. і мат. К., 2007;
6. Кульчицький С. В. Періодизація вітчизняної історії у працях Інституту історії України НАН // Український історичний журнал. 2011. № 3.

Бібліографічний опис:

Періодизація історії України / С. В. Кульчицький // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. – К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2024. – Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-883399>

2001-2025 © Ця енциклопедична стаття захищена авторським правом згідно з чинним законодавством України ([докладніше](#)).